

Скидан Я. А.,

аспірант кафедри української мови

Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

КОНЦЕПТ СЛОВО В ПОЕТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ П. МОВЧАНА

Анотація. Пропонована стаття здійснює спробу з'ясувати місце концепту СЛОВО і засоби його вербалізації в поетичній картині світу П. Мовчана. Відтворюючи зовнішній світ, мова передає його концептуалізацію – те, як людина його розуміє. Сучасне світове й українське мовознавство активно послуговується терміном «концепт» як ретранслятором дійсності, інформаційним накопичувачем, який зберігає досвід і знання про людину, природу, світ. Одним із так званих базових концептів є концепт СЛОВО, яке в індивідуально-авторській концептуальній картині світу набуває нових дефініцій. Слово є одним із полісемантичних лінгвістичних понять, а в лінгвістичній науці – важливою одиницею мови та форми людського існування. Тема слова традиційна в поезії, але все ще не втрачає своєї актуальності. Трансцендентальна сутність слова відображається також у мовному полотні поезії П. Мовчана. Нині творчість цього поета з погляду мовознавства, зокрема лінгвоконцептології, є малодослідженою, що зумовлює актуальність статті. Поетична картина світу цього українського митця наповнена образами слова, мовне вираження яких стало предметом нашого дослідження. Метою статті є аналіз художньо-семантичного змісту концепту СЛОВО. У своїй творчості П. Мовчан часто посилається на лексему СЛОВО, образний вираз якої в різних текстах, хоча і має спільні риси, постійно змінюється та набуває нових значень. У мовному оформленні поетичного тексту слово вербалізується як лексемами «звук», «голос», «крик», так і лексемами «тиша» й «мовчання». У художніх текстах П. Мовчана концепт СЛОВО має образно-метафоричне вираження, а також набуває індивідуально-авторських асоціацій і потрапляє в Мовне вираження концепту здебільшого відбувається шляхом його метафоризації та персоніфікації, епітетизації та за допомогою метафоричних порівнянь чи навіть оксиморона.

Ключові слова: концепт, мовна картина світу, поетична картина світу, слово, метафора.

Постановка проблеми. Як відомо, *слово* як таке здавна було невід'ємною й важливою складовою частиною розвитку людства, бо слугувало виразником почуттів і репрезентантом думок. Саме слово дало людині змогу оволодіти мовою й таким чином стати на найвищій сходинці біологічних видів на планеті. Слово здатне накопичувати не тільки конкретні уявлення, а й абстрактні, тим самим стаючи духовною категорією. Активного використання зазнало слово в поетичних творах багатьох українських митців: Т. Шевченка, І. Франка, М. Вінграновського, Л. Костенко, В. Стуса, С. Сапелюка та ін. Концептуалізація образу слова знайшла відображення й у поетичній творчості П. Мовчана, який у своїй творчості часто посилається на лексему СЛОВО, образний вираз якої в різних текстах, хоча і має спільні риси, проте постійно змінюється та набуває нових значень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні двадцять-тридцять років у лінгвістиці посилюється інтерес до вивчення людського фактора в мові й дослідження мови з ракурсу антропоцентризму. Цим питанням займаються українські та закордонні вчені, серед яких А. Вежицька, І. Голубовська, С. Жаботинська, В. Жайворонок, В. Карасик, О. Кубрякова, В. Маслова, В. Телія, П. Мацьків, О. Селіванова, Ю. Степанов, В. Калашник, С. Єрмоленко, В. Русанівський, Л. Лисиченко, Т. Космеда, А. Загнітко, Н. Мех та ін. Давно доведено, що будь-яка людська діяльність тісно пов'язана з мисленнєвими процесами, які набувають мовного вираження через певні поняття й концепти. Про взаємозв'язок мови з суспільством, довкіллям, культурою, мистецтвом говорили ще в часи античності, а наукового обґрунтування ці спостереження набули у XVIII–XIX ст. у працях В. Гумбольдта й О. Потебні.

Мета статті – аналіз художньо-семантичного змісту концепту СЛОВО й засоби його вербалізації в поетичній картині світу П. Мовчана.

Виклад основного матеріалу. Німецький мовознавець і філософ В. Гумбольдт зазначає, що мова народу – це його дух, а дух народу – це його мова, розуміючи «дух» як творчий, духовний, інтелектуальний потенціал нації, який реалізується через мову. Мова, за словами науковця, є органом, який створює думку [1, с. 68–75]. Такі ідеї заклали теоретичні підвалини одного з центральних понять низки сучасних мовознавчих дисциплін, зокрема когнітивної лінгвістики й лінгвокультурології, – «мовна картина світу», введене в науковий обіг іншим німецьким філологом Л. Вайсгербером, який першим відзначив важливу роль мови у формуванні картини світу. Учений стверджував, що в мові конкретного суспільства живе й взаємодіє духовний зміст, скарб знань, який справедливо називають картиною світу конкретної мови [2, с. 250].

У широкому розумінні картина світу є впорядкованою сукупністю знань про дійсність, яка сформувалася в суспільній та індивідуальній свідомості [3, с. 51]. Інакше кажучи, картина світу – це віддзеркалення світу у свідомості людини крізь призму її індивідуальності, що склалася під впливом національних і культурних особливостей тієї країни, в якій людина народилася, а також роду її занять, оточення, внутрішніх індивідуальних рис характеру тощо. Натомість В. Постовалова переконана: «Картина світу не є дзеркальним відображенням світу» [4, с. 55], а В. Жайворонок зазначає, що мовна картина світу – це мозаїкоподібна польова структура взаємопов'язаних мовних одиниць, яка відбиває порівняно об'єктивний стан речей довкілля і внутрішнього стану людини, тобто загальною картину (модель) світу як таку [5, с. 15].

Отже, мовна картина світу – це сукупність накопичених знань, що створює цілісне відображення навколишнього світу,

матеріального й духовного життя людини і суспільства. Проте більшість науковців, серед яких І. Голубовська, Ж. Соколовська, Т. Космеда, О. Кубрякова, В. Постовалова, В. Телія, розмежовує поняття мовної картини світу від концептуальної. Концептуальна картина світу, як і мовна, є сукупністю знань про навколишній світ і його реалії, однак вона ширша за мовну. За спостереженням Т. Космеди, у творенні концептуальної картини світ беруть участь різні типи мислення, «і не все, що пізнано людиною, набуває словесної форми, не все відображається за допомогою мови, і не вся інформація, яка надходить із зовнішнього світу, набуває мовного виразу» [6, с. 12].

Якщо складовим елементом мовної картини світу є мовні одиниці (морфеми, слова, стійкі сполуки), в яких закладена інформація про довкілля, то складниками концептуальної картини світу є концепти – когнітивні поняття, що здатні отримувати й об'єктивувати відомості про світ і людство. На переконання З. Попової, мовна картина світу більш стисла, тому що мовне вираження отримують тільки ті концепти, які є важливими для нації [3, с. 10–14].

У мовознавстві також виокремлюють і художню картину світу, ознаки якої збігаються з характеристиками мовної. На думку З. Попової та Й. Стерніна, художня картина світу виникає у свідомості читача під час сприйняття ним художнього твору, створюється через відповідні мовні засоби і спроможна «відображати індивідуальну картину світу у свідомості письменника [3, с. 40]. Чіткий розподіл у мові структур прозаїчних і поетичних текстів сприяв виокремленню з художньої картини світу поетичної, основними структурними елементами якої є художні (поетичні) концепти [7]. За визначенням О. Тупиці, поетична картина світу – це «сукупність загальних рис, що властиві внутрішнім індивідуальним моделям світу; вона створюється в тексті за допомогою системи образів, типових мотивів, ключових лексем; це поєднання об'єктивних і суб'єктивних уявлень про світ» [8, с. 98].

Відтворюючи зовнішній світ, мова передає його концептуалізацію – те, як людина його розуміє. Сучасне світове й українське мовознавство активно послуговується терміном «концепт» як інформаційною одиницею пам'яті й сукупністю знань про об'єкт пізнання. Проте існує чимало дефініцій цього поняття. Російський філософ С. Аскольдов зазначає, що концепти – це ембріони мисленнєвих операцій [9, с. 273]; український мовознавець О. Селіванова визначає концепт як інформаційну структуру свідомості, як одиницю пам'яті, що містить сукупність знань про об'єкт пізнання [10, с. 410]; глобальною одиницею мисленнєвої діяльності, квантом структурованого знання називає концепт український філолог А. Загнітко [11, с. 9]; російський лінгвіст Ю. Степанов під терміном «концепт» розуміє згусток культури у свідомості людини [12, с. 42]. Таким чином, концепт – це ретранслятор дійсності, накопичувач, який зберігає досвід і знання про людину, природу, світ.

Надзвичайно важливою є концептуалізація художнього простору, яка знаходить вияв у мовній картині світу, в образно-поетичному її осередку. С. Аскольдов переконаний, що слово відіграє в художній творчості і сприйнятті суттєво іншу роль, ніж у пізнанні, виконуючи там номінативну або дефінітивну функцію. У цій ролі воно майже не має спорідненості зі своїми внутрішніми значеннями, тому в мистецтві виступає переважно символом [9, с. 276–277]. Одним із так званих базових концептів є концепт *слово*, яке в індивідуально-авторській

концептуальній картині світу набуває нових дефініцій. Як відомо, поняття розглядають здебільшого як частину концепту, тому словникові потрактування вважаємо **ядром** концепту.

Одинадцятитомний академічний словник української мови подає кілька тлумачень лексеми *слово*, серед яких важливими для нас є такі: 1) мовна одиниця, що являє собою звукове вираження поняття про предмет або явище об'єктивного світу; 2) мова, мовлення; 3) висловлювання, фраза; 4) прилюдний виступ, промова де-небудь [13, с. 367].

Однак для П. Мовчана слово – не просто звук чи знак, для нього слово – це щось величніше, глибинніше. «Слово – страж, слово – творець, слово – опора. Воно рівнозначне самому життю» [14, с. 307], «Слово – скарбниця духовних багатств народу» [14, с. 215]. Узявши для ознайомлення й подальшого дослідження тритомне видання поезії та літературно-критичних і публіцистичних статей П. Мовчана – українського громадського діяча, журналіста й політика, поета й перекладача, заслуженого діяча мистецтв України, голови Всеукраїнського товариства «Просвіта», члена Національної спілки письменників України, лауреата Національної премії України імені Т. Шевченка, – ми звернули увагу, що визначне місце в цих текстах посідає лексема *слово*.

Так, розмірковуючи у своєму есеї «Слово мертве і живе» над важливістю слова як такого, П. Мовчан переконаний, що слово може бути живим або горловим, вібруючим, озвученим, емоційним, не одновимірним, забарвленим голосом, відкритим, а може бути й мертвим, або, як зазначено в статті, лігнерним, зоровим, беззвучним: «І якщо слово – абстракція, то слово письмове – абстракція в квадраті...» [14, с. 113]. Митець стверджує, що озвучене слово «набуває поліфонічності, ваговитості та переконливості», адже «ми можемо в голосі почути байдужість, і шал, і іронію, і зневагу, і розгубленість, усе те, що важко віддати в слові письмовому» [14, с. 113–114].

У статті «Мова – явище космічне» П. Мовчан, посилаючись на думки В. Гумбольдта й О. Потебні, запевняє, що слово – це «струмопровід космічної енергії», це «все, і водночас ніщо... Звук... Ефемерність, привид... Але ж і реальність. Слово зробило людину Людиною» [14, с. 153]. Переосмислюючи відомі істини, митець підносить слово до космічних площин й переконує в його всеосяжності та значущості, зазначаючи, що «Слово суть Бог» [14, с. 154], «Слово – це остання надія на порятунок, це останній прихисток і душі, і духу» [14, с. 170]. Крім того, для письменника «Слово є Пам'ять. А пам'ять – це життя. Бо забуття – це смерть» [14, с. 180]. Автор глобалізує слово, стверджуючи, що воно «тотожне Світу» [14, с. 181].

Промовистою, на нашу думку, є назва першого тому, в якому вміщено поетичні твори, «Голос». Митець виносить у заголовок ту лексему, що є домінантною і значущою як для самого автора, так і для сприйняття образно-смыслового наповнення зібраних текстів. Як уже зазначалося вище, на переконання П. Мовчана, лише «озвучене, забарвлене голосом» слово стає «живим» і «набуває ваговитості». Семантичне наповнення СЛОВО – ГОЛОС є складником приядерної зони концепту СЛОВО і вияскравлюється в таких метафоричних конструкціях: «і голос в тобі розростаєсь, розпираючи ребра, // щоб викрити врешті душі тісноту...»; «а голос мій, долаючи тяжіння, // підніме затверділі імена...» [15].

На підтвердження вагомості слова-голосу в поетичних текстах П. Мовчана подаються образи відсутності голосу, німоти

з яскраво вираженою негативною конотацією: «Розвіявся голос, німота отруйна // затрує до глибини життя...»; «мовчання смолою в устах запеклось...». Відсутність слова й голосу для поета те саме, що втрата себе самого: «І випив простір голос твій – // тепер шукай себе самого...» [15].

У художніх текстах П. Мовчана концепт *слово* має образно-метафоричне вираження, а також набуває індивідуально-авторських асоціацій і потрактувань, що дозволяє визначити межі **приаєдерної та периферійної** зон концепту відповідно.

Концепт *слово* з'являється уже в ранніх збірках поета («Нате», «Кора», «Книга, якої нема», «Зело», «Пам'ять»), намагаючись ніби *вилуцитися словом із мовчання*, і поступово перекочує в пізніші добірки автора («Досвід», «В день молодого сонця», «Жолудь», «Календар»), в яких *слово* набирає сили, глибини і «твердішає з прожитою дщиною» [15].

Слово здатне накопичувати не тільки конкретні уявлення, а й абстрактні, тим самим стаючи духовною категорією. Одні науковці стверджують, що символічна назва *слово* відбиває саме ество письменника, інші ж переконані, що у віршовій мові вживане поетом *слово* трансформується, набуває естетичних якостей і стає конструктивним елементом художнього змісту.

Концепт *слово* в поезії П. Мовчана репрезентовано лексемами *звук, слово, голос, крик* («голос у горлі з тиші прогіркне. // **Покриком крикнеш – викричиш слово**») і навіть *мовчання* («**мовчала** уголос; голос, наче пожухлий листок»). Мовне вираження концепту здебільшого відбувається шляхом його метафоризації та персоніфікації (розсипаються на прах // **слова**; **слово** медвяніє; зерна **слів**; **слово** твердіша; винести **слово**; відстань до **слова**...), епітетизації (моторних **слів**, **словом** дріб'язковим, лункого **слова**, живкі **слова**, у **слові** вічнім, **словом** весняним, в спасеннім **слові**, **слово** суще, лукаве, спасенне, переміліле...), за допомогою метафоричних порівнянь (**слова** – як вічні пілігрими; **слово** бігло, мов мідяк; **слово**, як метелик, в'ється; **слова**, мов стиснуті пружини; було, наче кров, кожне **слово** солоним // і солодким, як правда свята...) чи навіть оксиморона (**слово** мовчить).

У віршованих текстах поета «дозріле» *слово* постає не лише ефемерно-абстрактним явищем («слова зливались у мовчання; слово... входить миттєвістю в обшири часу»), а й набуває антропоморфних ознак («слова – як вічні пілігрими – безперестань проходять мимо») чи перетворюється на предмет ([душі] «у слові вічнім ув'язни»; «позлипались карамельки слів»). Об'єктивується у віршах і голос («Я бачив голос – він вогнем горів...»).

Звуки і слова автор порівнює із насінням, які квіткою проростають «на висоту довершених думок»; а голос – із паростком, що здатний пробиватися крізь щілини: «крізь щілину міжстінну // безбарвним голосом пробивсь // тоненький кільчик...» [15].

Також часто лексема *слово* персоніфікується. Так, в одному з віршів автор удається до розгорнутої метафори: «розсипаються на прах // **слова** в скаженому галопі...), або винести **слово** з німої пожежі». Митець часто послуговується поєднанням художніх засобів, створюючи тим самим яскраві й оригінальні поетичні образи.

Висновки. Проведений аналіз концепту *слово* в текстах П. Мовчана дає підстави стверджувати про трансцендентальну сутність слова в мовно-художньому полотні митця. Дослідження дало змогу виявити, що репрезентація автор-

ського осмислення цього концепту є невід'ємною складовою частиною і художньо-семантичної сфери СЛОВО – ГОЛОС зокрема і поетичної картини світу П. Мовчана загалом. У мовному оформленні поетичного тексту концепт СЛОВО здебільшого виражається лексемами *звук, голос, крик, тиша й мовчання*, а вербалізується він переважно шляхом метафоризації, персоніфікації, епітетизації та за допомогою метафоричних порівнянь.

Література:

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. Москва : Прогресс, 2000. 400 с.
2. Радченко О.А. Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства. Т. 1. Москва, 1997. 245 с.
3. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика. Москва : АСТ: Восток-Запад, 2010. 314 с.
4. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. Москва : Наука, 1988. С. 8–69.
5. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: нариси. Київ, 2007. 262 с.
6. Космеда Т.А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2000. 350 с.
7. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика : учеб. пособ. Минск : ТетраСистемс, 2008. 272 с.
8. Тупиця О.Ю. Особливості організації поетичної картини світу. Філологічні науки. 2009. Випуск 1. С. 98–105.
9. Аскольдов С.А. Концепт и слово. Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Москва : Academia, 1997. С. 267–279.
10. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.
11. Загнітко А.П. Теорія граматики і тексту : монографія. Донецьк : ДонНУ, 2014. 480 с.
12. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1997. 824 с.
13. Словник української мови. В 11 т. Київ : Наук. думка, 1970. Т. 9 : С. 1978. 916 с.
14. Мовчан П. Твори в трьох томах. Том III. Координати часу: літературно-критичні статті, публіцистика, есе. Київ : Вид. центр «Просвіта», 1999. 84 с.
15. Мовчан П. Твори в трьох томах. Том I. Голос: поезії. Київ : Вид. центр «Просвіта», 1999. 640 с.

Skydan Ya. The concept WORD in P. Movchan's poetic picture of the world

Summary. The proposed article attempts to clarify the place of the concept WORD and the means of its verbalization in P. Movchan's poetic picture of the world. Modern linguistics actively uses the term "concept" as a repeater of reality, an information storage that preserves experience and knowledge about a man, nature, the world. One of the so-called basic concepts is the concept WORD, which in the individual author's conceptual picture of the world acquires new definitions. The word is one of the polysemantic linguistic concepts, and in linguistic science it is an important unit of language and form of human existence. The topic of the word is traditional in poetry, but still does not lose its relevance. The transcendental essence of the word is also reflected in the linguistic canvas of P. Movchan's poetry. Today, the work of this poet in terms of linguistics, in particular linguistic conceptology, is little studied, which determines the relevance of the article.

The poetic picture of the world of this artist is filled with images of words, the linguistic expression of which has become the subject of our study. The purpose of the article is to analyze the artistic and semantic content of the concept WORD. In his work, P. Movchan often refers to the lexeme WORD, the figurative expression of which in different texts, although has common features, is constantly changing and acquiring new meanings. In the linguistic design of a poetic text, the word is verbalized by the lexemes sound, voice, cry, as

well as the lexemes quietness and silence. In P. Movchan's literary texts the concept WORD has figurative and metaphorical expression, and also acquires individual author's associations and interpretations. The linguistic expression of this concept occurs mostly through its metaphorization and personification, epithetization, and through metaphorical comparisons or even an oxymoron.

Key words: concept, linguistic picture of the world, poetic picture of the world, word, metaphor.